

Ra'noxon XUDJAYEVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, PhD
E-mail: bagira81@inbox.ru

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) Sh.K. Asqarova taqrizi asosida

O'ZBEK VA INGLIZ OMONIMLARINING TEKSTOLOGIK LUG'ATINI YARATISH TAMOYILLARINING ILMIY ASOSI

Аннотация

Ushbu maqolada o'zbek va ingliz omonimlari asosida tekstologik lug'at yaratish muammosi ko'rib chiqiladi. Bunday lug'atni yaratish bo'yicha taqdim etilgan tamoyillar muallif tomonidan leksikografiya va tarjimashunoslik sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarga asoslanadi. Maqolada matn birliklarini tavsiflash va tasniflash usullari va yondashuvlari, shuningdek ularni lug'atga kiritish uchun tanlash tamoyillari keltirilgan. Omonimlarning o'zbek va ingliz tillaridagi semantik va sintaktik xususiyatlari o'rganilib, ularni lug'atda tizimlashtirishning asosiy tamoyillari va qoidalarini belgilash imkonini berdi. Tadqiqot natijalaridan foydalanuvchilarga o'z tillarida omonim so'zlarni tushunish va ulardan foydalanishga yordam beradigan resurs yaratish uchun foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: Matnli lug'at, omonimlar, o'zbek tili, ingliz tili, tilshunoslik, leksikografiya, semantika, sintaksis.

НАУЧНОЕ ОБОСНОВАНИЕ ПРИНЦИПОВ СОЗДАНИЯ ТЕКСТОЛОГИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ УЗБЕКСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ОМОНИМОВ

Аннотация

Данная статья рассматривает проблему создания текстологического словаря, основанного на узбекских и английских омонимах. Представленные принципы разработки такого словаря основываются на научных исследованиях, проведенных авторами в области лексикографии и переводоведения. В статье представлены методы и подходы к описанию и классификации текстовых единиц, а также принципы их отбора для включения в словарь. Были изучены семантические и синтаксические особенности омонимов в узбекском и английском языках, что позволило установить основные принципы и правила их систематизации в словаре. Результаты исследования могут быть использованы для разработки ресурса, который поможет пользователям лучше понимать и использовать омонимичные термины в соответствующих языках.

Ключевые слова: Текстологический словарь, омонимы, узбекский язык, английский язык, лингвистика, лексикография, семантика, синтаксис.

THE SCIENTIFIC BASIS OF THE PRINCIPLES OF CREATING A TEXTOLOGICAL DICTIONARY OF UZBEK AND ENGLISH HOMONYMS

Annotation

This article addresses the issue of creating a textological dictionary based on Uzbek and English homonyms. The presented principles of developing such a dictionary are based on scientific research conducted by the authors in the field of lexicography and translation theory. The article introduces methods and approaches to the description and classification of textual units, as well as principles for their selection for inclusion in the dictionary. Semantic and syntactic features of homonyms in Uzbek and English languages were examined, allowing for the establishment of key principles and rules for their systematization in the dictionary. The research findings can be utilized for the development of a resource that assists users in better understanding and employing homonymous terms in the respective languages.

Key words: Textological dictionary, homonyms, Uzbek language, English language, linguistics, lexicography, semantics, syntax.

Kirish. Hozirgi kunda turli turg'un lug'atlar orasida omonimlar lug'ati mo'tadil o'rin egallaydi. Chet tillarni, shuningdek, ona tilini yaxshi o'rganish, til o'rgatish metodlarini yanada takomillashtirish, tilshunoslik muammolarini chuqurroq tadqiq etish tarjima sohasida matnlarning avtomatik tarjima kabi omonimlar lug'atining nafaqat ma'lum bir tildagi omonimik qatorlarini, balki omonimik qatorning strukturaviy jihatlari, xronologik manbalari va ayniqsa, semantik samaradorligining ko'rsatib berilishini taqozo etadi.

Lug'atlarda omonim va ko'p ma'noli so'zlarni farqlash muammosi qaysi so'zlar omonim (bir xil tovush, lekin ma'nosi turlicha), qaysilari ko'p ma'noli (bir necha ma'noli bir so'z) deb hisoblanishini aniqlashdan iborat.

Ayrim so'zlar kontekstga qarab ham omonim, ham polisemik maqomga ega bo'lishi mumkin. Ushbu muammoni

hal qilish kontekstni sinchkovlik bilan tahlil qilish va so'zning qaysi ma'nosi eng keng tarqalganligini va boshqa qanday ma'nolarni omonim sifatida alohida ko'rsatish mumkinligini aniqlashni talab qiladi. Ba'zi hollarda omonimlarni bir-biridan farqlash uchun omonim so'zlarga son qo'shish kabi qo'shimcha ma'lumotlarga ega bo'lgan turli so'zlar sifatida ifodalash foydali edi. Lug'atlarda omonim va polisemiyaning farqlash muammosi to'g'ri va tushunarli so'z ta'riflarini yaratish uchun muhim bo'lib, lug'atlarning samaradorligi va qulayligini oshirishga yordam beradi.

Ilmiy asos. Omonimiya va polisemiyaning lug'at tarkibida aniqlash mezonlarini quyidagicha ilmiy asosladi:

1. Kontekstdagi farq. Omonimiya ikki yoki undan ortiq so'zlar bir xil tovushda, lekin qo'llanilgan kontekstga qarab har xil ma'noga ega bo'lganda paydo bo'lishi mumkin. Ko'p ma'noda so'z bir kontekstda bir nechta ma'noga ega.

2. Qiymatni aniqlashtirish. Omonimiya va polisemiya farqlash uchun siz so'zning ma'nosini tushuntirishda foydalanasiz. Bir ma'noni boshqa ma'nodan ajratish uchun asosiy so'zga sifatlovchi so'z qo'shilsa, bu omonimiya borligini bildiradi.

3. Miqdoriy farq. Omonimiya polisemiya so'zning ma'nolari soniga ko'ra farqlash mumkin. Agar so'z faqat ikkita ma'noga ega bo'lsa, unda bu, ehtimol, omonimiya va agar so'z ikkita dan ortiq ma'noga ega bo'lsa, bu polisemiya to'plamidir. Ya'ni har bir omonimik qatordagi so'zlar tarkibida ichki polisemiya kuzatiladi.

4. Tarixiy kontekst. Ba'zi so'zlar bir nechta ma'noga ega, chunki ular turli xil ildizlardan yoki til manbalaridan kelib chiqqan. Tarixiy kontekstni o'rganish omonimiya va polisemiya farqlashda yordam beradi.

5. Ma'no ohanglari. Bir ma'no soyasidan ikkinchisiga o'tish bir kontekstda sodir bo'lishi mumkin, turli kontekstdagi turli ma'nolar esa omonimiya ko'rsatadi.

6. Bilvosita ma'nosi. Ko'p ma'no bir ma'noni boshqa ma'no bilan bog'lash orqali bilvosita ifodalashi mumkin, omonimiya esa bir so'zda yashiringan ikki ma'no o'rtasidagi bevosita farqni bildiradi.

7. Taklifning tuzilishi. Gap mazmunida sintaktik tuzilma so'zning ma'lum bir ma'nosini keltirib chiqaradi, boshqa kontekstda esa boshqa ma'no ishlatiladi.

8. Lug'atdagi ma'nosi. Ba'zi so'zlar lug'atda o'z aksini topgan bir nechta ma'noga ega. Lug'atdagi ta'rifni o'qish so'zning omonimiya yoki polisemiya ekanligini aniqlashga yordam beradi.

9. Frazologiya. So'z muayyan ibora yoki frazeologik birlikka aylanganda, u boshqa kontekstdagi ma'nosidan farq qilishi mumkin bo'lgan maxsus ma'noga ega bo'ladi.

10. Kontekst tahlili. So'zning omonimiya yoki polisemiya ekanligini aniqlash uchun u qo'llanilgan kontekstni sinchkovlik bilan tahlil qilish va bu so'zning ushbu kontekstda qanday ma'nolarga ega ekanligini tushunish kerak.

Tahlil. Omonimiya masalasi ham amaliy tadqiq etilgan izlanishlar sirasiga kiradi. Bunday izlanishlar sirasiga turli tillardan to'plangan faktografik materiallar asosida yaratilgan lug'atlarni kiritishimiz mumkin. Lug'at tuzishda juda ko'plab tamoyillar olimlar tomonidan ishlab chiqilgan, ammo omonimlar lug'atini tuzishdagi tamoyillar nazardan chetda qolgan. Bu esa ishda aynan ilmiy yangiligi kasb etadi.

Ba'zi bir zamonaviy lug'atlarga razm soladigan bo'lsak, ularda omonimlar alohida berilmagan, ya'ni bir qatorda (raqamlarda) ko'rsatilmagan, shuningdek polisemiya ham. Masalan, S.Fleming sistemasi bo'yicha tuzilgan lug'atni misol tariqasida olaylik. Ushbu lug'at klaster (гнёздование) prinsipi asosida tuzilgan bo'lsa-da, omonimlar alohida ajratib ko'rsatilmagan. Natijada tarjima jarayonida so'zning ma'nolarini tanlashda muammoga duch kelish mumkin. Aslida omonim hisoblangan ball omonimik qatori 7 ta so'zdan tarkib topgan, ya'ni ball1, ball2, ball3, ball4, ball5 ball6 va ball7. Bu omonimik qatorning 3 ta omonimi ot so'z turkumiga va 4 tasi fe'l so'z turkumiga tegishli. Lug'atda bu omonimik qator polisemiya singari berilgan bo'lib, faqatgina bir nechta ma'nosi sanab o'tilgan xolos.

Masalan, ball n шар мяч; бросок, удар; пуля; клубок (шерсти) ball; eye ~ глазное яблоко; ~ and socket шаровой шарнир; ~ point пен шариковая ручка

Fleming sistemasi va zamonaviy metodlar asosida tuzilgan lug'atlar hozirgi kunda juda ham ommalashib ketgan. Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinadiki, bir omonim so'zining ko'plab ma'nolari bo'lishi mumkin. Lug'atlarda omonimlarning rim raqamlarda ajratib berilmasligi, polisemiya singari bir nechta ma'nolarning sanab o'tilishi va ma'nolarning to'liq yoritilmasligi tarjimashunoslikda yoki til o'rganuvchilarda katta muammolarni tug'dirishi mumkin.

Bunday holatlar nafaqat ingliz tili lug'atlarida, qolaversa boshqa tilda tuzilgan lug'atlarda ham uchratish mumkin.

O'zbek tilidagi shu kunga qadar yagona hisoblangan "Omonimlarning izohli lug'ati"ning yutuqlari cheksizdir. Lug'atda omonim so'zlarning etimologiyasi, bir-biridan paydo bo'lgan yoki bo'lmaganligini ko'rsatish, albatta, bu leksikografning yutug'i sanaladi.

Masalan, Rasm I [arabcha – "chizma"] ot. Biror predmetning qog'ozga (yoki boshqa biror narsaga) tushirilgan aksi, shakli, surat (рисунок). Rasmi, rasm. Rasm solmoq. Rasmini olmoq. Ishlagan rasmlaridan bitta-yarimtasi goho devoriy gazeta redkollegiyasiga ma'qul tushib qoladi. (Hakim Nazir, So'nmas chaqmoqlar).

Rasm II [arabcha – "odat"] ot. Urf-odat, taomil (обычай). Rasmiy, rasmona, rasm-rusum. Uning onasi jamoaning qadimgi rasmiga muvofiq kambag'al qariyalardan bir nechasini chaqirib, oldilariga bir lagan osh qo'ydi. (Parda Tursun, O'qituvchi). (lug'atdan aslidek olindi)

Omonimik lug'atlarda omonim so'zlarning berilishini, ya'ni lug'atdagi so'zlarning o'z va o'zlashgan qatlamga mansubligini tahlil etish, bu masalaga alohida to'xtalib o'tishni ma'qul ko'rdik, sababi bu tamoyil tahlili ayni bizning tadqiqotimiz uchun muhim ahamiyat kasb etdi (german, celtic, french...). Xususan,

so'z tanlash, ya'ni lug'atda so'z tanlashda tilning yashash shakllariga bo'lgan munosabatidan kelib chiqib tahlil etish (arxaizm, vulgarizm, jargon, faol so'z sifatida, uslubiy neytral so'z sifatida berilishi);

lug'at tuzishda lug'at maqolasining shakllantirilishi, ya'ni so'z qaysi vaqtda paydo bo'lgan yoki qaysi vaqtda iste'moldan chiqib ketganligi kabi.

Yuqorida aytib o'tilgan holatlarni tahlil etish uchun ingliz tilida 2 tomli Hornby, 13 tomli Oxford lug'atlarini, rus tilidagi O.Axmanova, Vvedenskaya, Ushakovning lug'atlarini, o'zbek tilida esa Sh.Rahmatullayev tomonidan yaratilgan yagona "Omonimlarning izohli lug'ati" ni va 5, 2 tomli izohli lug'atlar olindi. Shuningdek tahlilimizni yanada mustahkamlash, qiyoslash maqsadida ko'plab zamonaviy, tarixiy, etimologik, izohli va tarjima lug'atlaridan foydalandik[1].

Yaratilajak lug'at boshqa lug'atlardan farqli ravishda omonimik qatorlarning quyidagi jabhalarini qamrab olgan:

- ot so'z turkumiga oid bo'lgan omonimlar;
- kelib chiqishi jihatidan bir manbaga aloqador bo'lmagan omonimlar;
- omonimik qatorlardagi har bir omonimning barcha ma'nolari berilishi va ikki tildagi tarjimasi.

Lug'atimizning yana bir xususiyati shundan iboratki, omonimlardan so'z yasashdagi frazeologik, terminologik, troplar asosidagi samaradorligini ham o'z ichiga qamrab olgan. Bu mezonlar o'zbek yoki ingliz tilidagi omonimlarning bir butun to'kislikda ko'rish imkonini beradi.

Alohida e'tibor qilinsa, esa omonimlarning semantik samaradorligiga e'tibor qaratilgan. Semantik samaradorlik esa omonim so'zlarning o'zidan qancha yangi so'zlar yasashga qodirlikni ko'rsatib beradi.

Olimlar tomonidan tuzilgan lug'atlar o'z zamonining fundamental lug'atlari hisoblansa-da, leksikografiya va leksikologiyaning rivojlanishi bilan birga lug'atlarga qo'yilayotgan zamonaviy talablar ham kuchayib bormoqda. Yuqorida keltirilgan va tadqiqotimiz davomida tahlilga tortilgan turli xil lug'atlar lug'at tuzish tamoyillariga to'la-to'kis javob beradi, deb bo'lmaydi.

Ilmiy asos. Ingliz tilidagi omonimlar tarjima lug'atini tuzishda an'anaviy, ya'ni alifbo prinsipidan tashqari quyidagi prinsiplarimizni ishlab chiqdik. Bu bilan lug'at tuzish prinsiplarini tubdan isloh qilmasak-da, lug'at tuzish jarayonini o'ziga bo'lsa ham "takomillashtirishga", ya'ni zamonaviylashtirishga harakat qildik. O'zbek tilidagi yoki

ingliz tilidagi omonimlar lug'atini tuzishda o'z prinsiplarimizni ishlab chiqishga harakat qildik. Bular quyidagilar:

- Har bir omonimik qatorni alifbo tartibida berish. A, B, C va hokazo.
- Har bir omonimik qatorni arab raqamlarida, har bir omonimni esa rim raqamlarida berish. Masalan, Asp I..... Asp IIva hokazo.
- To'rtburchak qavs ichida etimologiyasi (kelib chiqishi) ni berish. Masalan, Sap I [W/G].... Sap II [F].... Sap III [Ital]....va hokazo.
- Xronologiyasi (paydo bo'lgan yoki iste'moldan chiqib ketgan vaqti) ni berish. Masalan, Diet I [OF]1400.... Diet II [Lat] 1290....va hokazo.
- Har bir omonimik qatarga tegishli ma'nolarni to'liq aks ettirish:

1. Har bir omonim so'zdan yasalgan barcha yangi so'zlar (barcha yangi ma'nodagi so'zlar, qo'shma so'zlar). Masalan,

- Bat I [Scan] 1575/
I. a stick or stout piece of wood.
II. a lump, a piece of certain substances; a mass, dull-sounding, or formed by beating.
III. A stroke.
IV. (comb.) bat-ball

2. Frazologik (qaysi omonimdan qanday va nechta FB lar yasalgan) ma'nosi. Masalan, *Boot2 [ME]\1598\ paydo bo'lgan bu omonim *1885 yilda iste'moldan chiqqan (phr.) to make boot (o'g'irlamoq, o'ziniki qilib olmoq) ma'nosi bunga misol bo'la oladi.

3. Terminologik (ma'lum kasbga oid bo'lgan so'zlar) ma'nosi. Masalan, Bill3 [Fr]\ 1561*1563 yilda iste'moldan chiqqan *(law) a written statement of a case. (scotch law) any summary application by way of petition to the court of session. *(med.) a list of drugs, a medical prescription or recipe.

4. Troplar asosidagi (ko'chma) ma'nolari. Masalan, Pole2 [Lat] \1391\ omonimik qatorining to'rtinchi ma'nosi bunga yaqqol misol bo'ladi. 4. (poet.) the sky, heavens.

5. Stilistik (janriy-uslubiy va ekspressiv-emotsional) xususiyatlari. Masalan, Rook1 [OFr] /725/ birinchi semantik ma'nosining ichki ma'nolarida uchratishimiz mumkin. d. (slang) a "black-coat" (священник). Yana bir misolni shu qatorning Rook3 [Scan] \1700\ omonimining birinchi ma'nosida ko'rishimiz mumkin. 1. (dial.) mist, fog. (tuman).

Lug'at oxirida shartli qisqartmalar dial, fig, slang, geom, med va lug'at tuzishimizda foydalanilgan adabiyotlar, internet saytlari, dissertatsiyalar, lug'atlar ro'yxatini keltirish.

Leksikografiya omonimiya va polisemiya muhim tushunchalar bo'lib, lug'atlar yaratishda asosiy o'rin tutadi.

Xulosa va natijalar. Lug'atlarda omonimiya va polisemiyaning farqlash muhim ahamiyatga ega. Ular so'zning ma'nosini chegaralashga yordam beradi va matnni noto'g'ri tushunishdan saqlaydi. Lug'atlarda omonimiya va polisemiyaning farqlash uchun turli usullari mavjud, bular quyidagilar:

Usullardan biri qo'shimcha ta'rif bo'lib, so'zning ma'nosi haqida qo'shimcha ma'lumot beradi. Masalan, lug'atdagi "bank" so'zi quyidagi ta'riflarga ega bo'lishi mumkin: 1) pul mablag'lari saqlanadigan muassasa; 2) suyuqlik solinadigan idish (контейнер). Shunday qilib, o'quvchi so'zning ma'nosini tushunishi mumkin.

Boshqa usul - bu so'z ishlatilgan kontekstni ko'rsatish. Masalan, "haydamoq" so'zi "kimnidur haydamoq" yoki "mashina haydamoq" kontekstida qo'llanilishi mumkin, shunda o'quvchi-kitobxon bu so'z muallif tomonidan qanday ma'noni nazarda tutayotganini darrov anglab oladi.

Omonimiya va polisemiyaning tushunishni osonlashtirish uchun lug'atlarda ko'pincha so'zlarning ta'riflari mavjud. Bu o'quvchiga ma'lum kontekst va foydalanish asosida so'zning ma'nosini tushunishga yordam beradi. Shuningdek, lug'atlarda siz talaffuz, grammatik xususiyatlar, mashhur iboralar va boshqalarni topishingiz mumkin.

Demak, omonimiya va polisemiya har bir tabiiy tilda uchraydigan universal hodisalardir. Ular leksikografiya muhim tushunchalar bo'lib, o'quvchi-kitobxonga turli kontekstlarda so'zning ma'nosini tushunishga yordam beradi. Ularni to'g'ri ajratish uchun lug'atlarda o'quvchiga ma'lum bir kontekstdagi so'zning ma'nosini aniqroq tushunishga yordam beradigan turli usullar qo'llaniladi.

Ushbu tadqiqotlar va yuqorida keltirilgan tamoyillar asosida "Ingliz tilida omonimlar tarjima lug'ati" tuzildi. Keng omma uchun qo'llash imkoniyati yaratildi (Lug'at dissertatsiya avtoreferatining nashr qismiga kiritilgan).

Demak, lug'at tuzish, ayniqsa, u yoki bu tilning omonimlar lug'atini yaratishdagi tamoyillarni ishlab chiqish murakkab masala. E'tiboringizga havola etilayotgan lug'at esa o'zining ichki strukturasi va omonimlarning turli mezonlarda berilish tartibi bilan boshqa lug'atlardan farq qiladi. Albatta, bitta dissertatsiya doirasida omonimlar lug'atini yaratishning barcha tamoyillarini ishga solish qiyin. Mazkur dissertatsiyada omonim so'zlar inglizcha-o'zbekcha lug'at tuzish tamoyilini ishlab chiqish maqsadi qo'yilgan edi, uning tarjima bilan assotsiativ jihatlarini va har bir til o'ziga xosligini e'tiborga olgan holda tarjimaga yondashishni ta'kidlaymiz.

ADABIYOTLAR

1. Axmanova O. Slovar lingvisticheskix terminov. – M., 1969. – 608 s.;
2. Axmanova O.S. Slovar omonimov russkogo yazika. – M., 1974. – 448 s.;
3. Abaev V.I. Istoriko-etimologicheskii slovar osetinskogo yazika. Tom I. – M., – L., 1958. – 657 s.
4. Vvedenskaya L.A., Kolesnikov N.P. Uchebnyy slovar omonimov russkogo yazika. – M.: Feniks. 2010. – S. 256.;
5. Dal V.I. Slovar jivogo velikorusskogo yazika / Pod red. I.A. Boduena de Kurtene. – SPb. 1903-1912.;
6. Kolesnikov N.P. Slovar omonimov russkogo yazika. – M.: Feniks. 1995. – S.672.;
7. Ojegov S.I. Slovar russkogo yazika. – M., 1972. – 847 s.;
8. Rahmatullayev Sh. Omonimlarning izohli lug'ati. – T., O'qituvchi, 1984.;
9. Tishler I.S. Slovar omonimov sovremennogo angliyskogo yazika. – Saratov: Izd-vo Saratovskogo un-ta, 1963. – 232 s.;
10. Shmelyov D.N. Omonimiya. Lingvisticheskii-ensiklopedicheskii slovar. – M., 1990. – 244 s.;
11. Yarseva V.N. Lingvisticheskii ensiklopedicheskii slovar. – M., 1990. – 685 s.;
12. O'zbek tilining izohli lug'ati. V 5 t. T. I - V. T.: O'zbekiston, 2006.;
13. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1985. – 110 b.;
14. The Oxford dictionary of the English language. V. 13 t. Oxford, 1967.;
15. Whilford H.C. A dictionary of English homonyms, pronouncing and explanatory. – L., 1899.;
16. Walter William Skeat. An etymological dictionary of the English language. Clarendon Press. 1893. – r. 844.